DETI MODRÉHO NEBA A ZELENEJ STEPI

Kumáni, Mongoli
a iní nomádi
v dejinách Slovenska

MICHAL HOLEŠČÁK

m a
m a š

Michal Holeščák
Deti modrého neba a zelenej stepi
Kumáni, Mongoli a iní nomádi v dejinách Slovenska
Prvé vydanie

www.mamasknihy.sk
info@mamasknihy.sk

Slovak edition ©Vydavateľstvo MAMAŠ 2026
All rights reserved

ISBN 978-80-8268-275-8

OBSAh

Predslov 8

1. kapitola

Kočovníci 11
Kumáni a ich pôvod 19
Prvé nájazdy 24
Legenda o princovi Ladislavovi 26
Hegemóni na stepi 30
Na druhý breh Dunaja 34
Nešťastný Šalamún 37
Pád Pečenehov 39
Kumánska pomsta 42
Ďalšie strety s Rusou 43
Tugorkan a Bonjak na vrchole síl 45
Zrada 48
Starý vlk 52
Tragická porážka na rieke Suteň 55
Koniec prašivého Bonjaka 60
Kamenní strážcovia stepí 62
Cisár Ján, zhuba kočovníkov 67
Potomkovia Tatarovi 69

Pieseň stepi **70**
Diví a nediví Kumáni **72**
Podunajskí Kumáni **79**
Posledné vzopätie **83**
Počiatok konca **88**

2. kapitola

Vzostup Čingischána **91**
Reformy **98**
Národ lukostrelcov **100**
Spanilá jazda a bitka na rieke Kalka **106**
Kumáni v problémoch **113**
Smrť Čingischána **118**
Pošta pre chána **121**
Veľká výprava sa začína **122**
Utečenci **126**
Kuten a jeho rod **128**
Prvý mongolský vpád do Uhorska **131**
Mongoli na dnešnom Slovensku **142**
Ústup či útek? **150**

3. kapitola

Následky invázie **155**
Cháni Západu **157**
Návrat Kumánov do Uhorska **163**
Dve občianske vojny **169**
Kumánsky kráľ **175**

Chaos v Uhorsku **180**
Nogaj a jeho susedia **186**
Druhý mongolský vpád do Uhorska **190**
Nogajov rival **194**
Kráľovi pohania **196**
Smrť Ladislavova **204**
Nogajov ortieľ **208**
***Úlus* sa odvracia od Západu** **213**
Koniec Kumánov v Uhrách **217**

Doslov **222**

Chronológia **227**

Glosár **231**

Použitá literatúra **234**

O autorovi **246**

PREDSLOV

Dokiaľ sem Kumáni
neprišli pohani,
nepočul si vady
v Uhrách, ani zrady.

Priniesli Kumáni
pohánku do krajny,
a za nimi prišli
psohlavci Tatari.

Otvorme naše rozprávanie slovami Jána Kollára, ktorý túto krátku historizujúcu básničku zapísal v diele *Národné spievanky*.[1] Odhliadnuc od jej zdroja, ktorý nepoznáme, vystihuje štruktúru diela, ktoré čitateľ momentálne drží v rukách, ako aj jej dvoch hlavných protagonistov. Sú nimi Kumáni a Tatári alebo Mongoli, ako sami seba nazývali a ako ich budeme volať aj my. Obe tieto historické etniká, alebo lepšie povedané zoskupenia rôznorodých národov, vznikli v približne rovnakom geografickom priestore Strednej Ázie, no významne pôsobili aj na prostredie strednej a východnej Európy, v ktorom dnes žijeme. Nešlo však len o jednosmerné ovplyvňovanie. Náš región rovnako spätne ovplyvnil ich samotných a bez kontaktov s obyvateľstvom dnes už neexistujúcich kráľovstiev, cárstiev a ríš Európy by sa neboli stali takými, ako ich vidíme dnes cez prizmu moderných historických

1 J. Kollár. *Národnie spievanky.* Bratislava, 1953.

vied. A hoci podstatnú časť histórie boli Kumáni a Mongoli zaprisahanými nepriateľmi, či minimálne oponentmi, mali jednu vec spoločnú – spôsob života a prežitia, ktorý nazývame nomádizmus alebo kočovníctvo. Práve tento základný rys ich od usadlých poľnohospodárskych spoločenstiev odlišoval tak dramaticky, že keď o nich čítame v historických správach a kronikách, cítime až akýsi úžas či odpor a hrôzu nad niečím absolútne cudzím a nepochopiteľným. V niektorých prípadoch sa dá dokonca hovoriť až o fascinácii neznámou, čudnou kultúrou, ktorá sa vtedajšiemu Európanovi zdala barbarská a akoby z iného sveta. Boli to však ľudia ako my. Po stáročiach spolunažívania, pravdaže, často nie mierového, ich však aj my môžeme považovať za súčasť svojej histórie.

Na tomto mieste považujem za nutné poznamenať, že táto kniha nemá možnosť do detailov rozobrať celý rozľahlý kočovnícky svet vrcholného stredoveku. Na túto tému existuje celá knižnica historických, archeologických, lingvistických, etnologických a iných typov publikácií, z ktorých vychádzam a ktorých najvýznamnejšie sú citované ako zdroje pri jednotlivých odsekoch. Dielo, ktoré momentálne držíte v rukách, by malo slúžiť na poodhalenie závoja, za ktorým sa skrýva svet, ktorého obyvatelia nám po sebe zanechali len málo priamych dôkazov o svojom živote a spôsobe myslenia. Vydajme sa ho aspoň sčasti preskúmať na viac než šesťtisíc kilometrov dlhej ceste, ktorá zaberá obrovský kus sveta, a to od našej malej krajiny schúlenej medzi Karpatami a Dunajom až po posvätné vrchy tajomného Altaja a nedozerné roviny ďalekého Mongolska.

1. KAPITOLA

Kočovníci

Ešte predtým, než začneme hovoriť o konkrétnych udalostiach, ktoré sa zachovali na stránkach starých kroník, a o nálezoch, ktoré po kočovníkoch nachádzame v zemi, musíme si odpovedať na jednu zásadnú otázku. Kto sú to vlastne kočovníci? Bez toho, aby sme zachádzali do vedeckých poučiek,[2] pozrime sa na to z praktického hľadiska. Ľudia sa od počiatkov snažili prežiť v prírodných podmienkach, do ktorých sa narodili, a to, ako si zadovažovali potravu, výrazne ovplyvňoval ich spôsob života. Už prehistorickí lovci nasledovali svoju korisť, ktorá sezónne putovala

2 Prípadný záujemca o hĺbkovú analýzu toho, ako etnografi, sociológovia, historici a archeológovia definujú nomádov, by nemal vynechať dve základné práce. Prvou je A. Khazanov. *Nomads and the outside world. Second edition*. Wisconsin 1993 a druhou R. Cribb. *Nomads in archaeology*. Cambridge 1991.

za lepšími pastvinami. Na tom istom základe spočíva aj kočovnícky, pastiersky spôsob života, ibaže zver nie je divá, ale zdomácnená. Už nie divá zver určovala, kde si človek rozloží tábor, a jeho stáda ho nasledovali. Tam, kde nebolo možné pestovať plodiny a fixovať sa tak na jednu lokalitu, boli ľudia nútení viesť život v neustálom pohybe. Nešlo však o bezprizorné blúdenie, ako si to v stredoveku mysleli niektorí cestovatelia nekonečnou stepou.

Nomádi sa vždy hýbu s jasným zámerom nájsť čo najlepšie prostredie pre svoje zvieratá s dostatkom trávnatého porastu a vody na ich napojenie. Na miesta svojich táborov sa obvykle opakovane vracali, kým ich sama príroda a vyťaženosť pastvín nedonútili presunúť sa inam. V zime sa kočovníci ťahali spravidla na juh, do závetrí vrchov alebo oblastí v blízkosti mora, kde snehová pokrývka nebýva natoľko hrubá, aby si zvieratá spod nej nemohli vyhrabať trávu kopytami. Na leto sa zas presúvali do trochu chladnejších, a teda aj vlhkejších zón na hranici s lesostepou, kde je dostatok vody a menšia horúčava, akú by museli znášať, keby zostali v zimoviskách. Toto sú dva hlavné orientačné body, medzi ktorými sa putujúci mohli na kratší čas zastaviť a dopriať sebe aj zvieratám trochu oddychu.

Kočoviská sa takmer nemenili počas dlhého obdobia, minimálne od doby železnej. Nomádi boli často charakterizovaní ako ľudia, čo žijú v plstených stanoch v dočasných táboroch. Toto obydlie, ktorého biele siluety sú dodnes roztrúsené po stepiach aj vysokohorských lúkach Strednej Ázie, v turkických jazykoch nazývajú jurta a po mongolsky je to *ger*. Má kruhový pôdorys, nízke steny bez okien a kopulovitú strechu. Kostra jurty pozostáva z ľahkej skladacej konštrukcie z tenkých dlhých líšt, ktoré sú zviazané do rozťahovacej mriežky a tvoria stenu. Na hornom okraji tejto mreže sú pripevnené tyče, ktoré držia drevenú konštrukciu strešného otvoru nazývaného *toono*, ktorý má ako symbolickú,[3] tak aj praktickú funkciu komína a svetlíka. Celá konštrukcia je pokrytá plstenými plachtami prírodnej béžovej či bielej farby. Jurta je nesmierne praktickým domovom, dá sa bez väčšej námahy zložiť do pomerne malého balíčka a vďa-

3 Duša mŕtveho opúšťala svet práve cez *toono*. Jeho charakteristická silueta zdobí napríklad vlajku Kirgizska.

ka kruhovému tvaru je mimoriadne odolná voči vetru, ktorý na otvorených pastvinách duje bez zábran a odnesie všetko, do čoho sa dokáže oprieť.[4] V strede jurty sa nachádza ohnisko, ktoré domov osvetľuje a vykuruje, spí sa na skladacích posteliach alebo na zemi na jednoducho ustlaných hrubých plstených dekách či kobercoch. Dvere dnes bývajú najčastejšie drevené a s bohatým zdobením, no v minulosti namiesto nich slúžili omnoho spratnejšie pláty, ktoré bývali taktiež z hrubej plsti. Rozmery stanu boli rôzne, od takých s polomerom dvoch až troch metrov, ktoré sa dali celé postaviť na voz a používali sa aj počas presunu, až po obrovské konštrukcie, ktorými nepohrdli ani bohatí cháni. Počet júrt v jednom kočovisku závisel, samozrejme, od veľkosti rodiny alebo rodového celku, ktorý spolu žil. V zime sa z praktických dôvodov nomádi spájali do väčších celkov, zatiaľ čo v lete a na jar sa zvykli viac roztrúsiť v teréne.

Vzdialenosť letného a zimného tábora v zásade závisela od prirodzených podmienok terénu. V horských oblastiach, kde je pohyb hlavne vertikálny, to môže byť len niekoľko málo kilometrov, v stepných rovinách sú tých kilometrov aj stovky. Samotné kočoviská a trasy k nim sa dynamicky menili. Pastiersky spôsob života zásadne ovplyvňujú výkyvy počasia a aj krátkodobé zmeny v zrážkach alebo teplotách. Nomádi sa musia adaptovať na meniace sa prírodné podmienky prostredia, v ktorom sa pohybujú. Aj jeden suchý či inak nepriaznivý rok môže vykynožiť množstvo dobytka a znehodnotiť pastviny, čo donúti ľudí presunúť sa do lepších podmienok. Na druhú stranu treba uviesť, že podnet k migrácii predstavovali aj priaznivé podmienky. Dlhšie dažde a kvalitná pastva viedli najskôr k populačnej explózii zvierat a následne aj ľudí, čo rozšírilo možnosti expanzie a vojenských výbojov. Kočovníci sa spravidla posúvali naprieč stepným pásmom, na ktorom si vedeli veľmi dobre zadovážiť živobytie. Systematické ovládnutie susedných krajín s poľnohospodárskym obyvateľstvom nastalo až v momente, keď si nomádi vytvorili politicky dostatočne stabilný útvar, ktorý

4 Jej výhody sme viackrát s mojimi priateľmi otestovali naživo. Na podujatiach rekonštruujúcich život v stredoveku sme často bez akýchkoľvek problémov prečkali aj búrky, ktoré demolovali klasické štvorhranné stany, hoci boli menšie aj nižšie ako naša jurta.

následne tieto územia dokázal udržať. To však bolo skôr výnimkou ako pravidlom. Predsa len, spôsob života bol v minulosti jedným z najkonzervatívnejších faktorov. Nomádi dobrovoľne opustili step a vzdali sa svojej kočovníckej podstaty len v krajných prípadoch, keď nemali na výber, pričom k tomu najčastejšie dochádzalo pod vonkajším vplyvom.

Opíšme si ešte trochu bližšie prírodné prostredie, ktoré kočovníci obývali. Hoci sa môže zdať, že pojem eurázijská step, o ktorej v tejto knihe budeme najčastejšie hovoriť, predstavuje nejaký celistvý a homogénny prírodný útvar, nie je to úplne pravda. Toto územie zaberá asi 8 000 kilometrov od Karpatskej kotliny až po Mandžusko v dnešnej severovýchodnej Číne a približne 1 000 kilometrov zo severu aj na juh, kde viac alebo menej plynule prechádza do ďalších ekologických zón. Táto trávnatá „diaľnica" je prerušená len pohorím Altaj, ktoré ju rozdeľuje na dve časti – východnú a západnú. Hoci sú tieto celky v princípe podobné, pomerne výrazne sa odlišujú, čo sa týka podnebia a najmä objemu zrážok.

Východná step, na ktorej svoje počiatky našli hlavne Mongoli, je charakteristická vnútrozemským podnebím s veľkými rozdielmi medzi sezónnymi teplotami a s nižším objemom zrážok. Zároveň je celkovo vo vyššej nadmorskej výške ako zvyšok stepí. Zimy sú tu tuhšie a letá suchšie, podmienky na pestovanie plodín takmer nulové, a preto sa iný ako pastiersky spôsob získavania obživy dodnes neujal. V podstate tu neexistujú ani veľké rieky, v mnohých častiach sú vodné toky na východnej stepi skôr sezónne. Tam, kde je jeden deň prázdne koryto, sa po jednom silnom daždi valí v priebehu niekoľkých hodín či dní divá riava.

Západne od Altaja sa už podnebie postupne zmierňuje, hoci najpríjemnejšie podmienky sú až v európskej časti, západne od riek Ural a Volga.[5] Aj iné veľké rieky, ktoré step križujú zväčša v severojužnom smere, fungovali ako orientačné línie pri sezónnych migráciách, keďže sa na ne nedalo spoľahnúť ako na zdroj vody, na rozdiel od situácie vo východných častiach stepi. Samozrejme, ide o hrubé delenie eurázijského stepného pásu, ktoré len udáva kontúry

5 Tu sa naplno prejavujú teplé atlantické cyklóny, ktoré zabezpečujú miernejšie teploty a vyšší počet zrážok.

toho, v akom prostredí sa nachádzame. Vedci definovali množstvo ďalších celkov a podcelkov, ktoré sú špecifické či už mikroklímou, pôdnymi typmi, alebo flórou a faunou (tie však nemáme v tomto všeobecnom nomádskom príbehu kapacitu opísať). Dôležitá vec, ktorú si musíme uvedomiť a mať na pamäti, je, že aj taký homogénny celok, akým sa step pre nezainteresovaného pozorovateľa môže zdať, je rozmanitý a komplexný prírodný systém. Kočovníci využívali všetky prirodzené danosti konkrétneho terénu a zároveň sa snažili minimalizovať nevýhody, ktoré im príroda hádzala pod nohy alebo, presnejšie povedané, pod kopytá.

Od ekologických faktorov totiž výrazne závisí zloženie stád, o ktoré sa nomádi starajú. Prírodné podmienky určujú, akým druhom sa bude dariť lepšie na danej pastvine. Najideálnejší stav však predstavuje rozmanité stádo, ktoré v prípade, že choroba alebo iné okolnosti postihnú jednu jeho zložku, bude mať stále dostatok síl uživiť svojich pastierov. Jednoznačne najdôležitejším zvieraťom pre stredovekých kočovníkov bol kôň. Používal sa na prepravu ľudí aj všetkého ich imania, no aj na mäso a mlieko, ktoré v rôznych

Kočujúci Kumáni podľa poľskej kroniky z 15. storočia. Zachytáva dynamiku presunu medzi kočoviskami. Jurty sú rozložené na dvojkolesových vozoch a počas presunu sa v nich dá bývať aj bez toho, aby sa skladali na zem. Zdroj: Wikimedia Commons.

formách patrí medzi špecifiká nomádskej stravy, a samozrejme bol nenahraditeľný aj vo vojne. Nomád bol v stredoveku bez svojho koňa prakticky mŕtvy – ako na bojisku, tak mimo neho. Stepného koňa by sme podľa dnešných chovateľských štandardov považovali skôr za poníka, keďže sa jeho priemerná výška pohybovala niekde okolo 140 centimetrov v kohútiku. Boli to však na svoj vzrast veľmi silné a odolné zvieratá, ktoré sa dokázali uživiť aj v podmienkach, kde by moderné šľachtené plemená zahynuli v priebehu niekoľkých dní. Stepné kone nepoznali po dlhý čas svojej existencie ani stajňu, ani seno. Celoročne boli chované v stádach na pre ne prirodzenej otvorenej pastve, teda v podstate v rovnakých podmienkach ako ich divožijúci príbuzní. Aj zloženie konského stáda sa podobalo tomu divokému. Spravidla ho viedol jeden dominantný žrebec, ktorý zabezpečoval rozmnožovanie, ale aj ochranu žriebät a kobýl pred menšími predátormi. Na rozdiel od divých koní však kočovníci chovali aj valachy, teda kastrované samce, ktoré používali aj na prepravu, aj na boj. Z konského chrbta pastier kontroloval aj ostatné zvieratá.

Veľký rohatý dobytok sa používal aj na prepravu, na ťahanie vozov a nosenie nákladu, no choval sa hlavne, rovnako ako dnes, na mlieko a mäso. Hoci je jeho výnos v tejto oblasti najvyšší zo všetkých zvierat, ktoré nomádi chovali, kravy spotrebúvajú veľa vody, a preto sú vhodnejšie na trávnaté územia v centre stepi, kde je dostatok miest na napojenie a rozľahlejšie pastviny. Oproti nim sú menšie kopytníky omnoho adaptabilnejšie a je možné ich chovať aj v suchších, polopúšťových oblastiach. Čo sa týka kostrových pozostatkov oviec a kôz, ak sa nenájde hlava, sú takmer identické, no ich spôsob získavania potravy a samotné využitie sa dosť odlišuje. Kým ovce spásajú selektívne, kozy doslova požerú všetko, na čo sa pozrú, vrátane suchých kríkov, a sú tak logicky vhodné do odlišných typov terénu. Nomádi obvykle chovali oba druhy, pričom ich pomer sa líšil podľa toho, či kočovali viac v trávnatých, alebo suchších oblastiach.

Posledný druh dobytka, ktorý je pre naše rozprávanie relevantný, je ťava, konkrétne jej dvojhrbý variant. Ťavy sa najčastejšie chovali

v suchších oblastiach v južnej časti eurázijského stepného pásma,[6] kde sa využívala ich sila najmä na prepravu tovarov, no rovnako ako iný chovný dobytok poskytovali aj mlieko, mäso či vlnu. V špecifických častiach nami skúmaného územia, samozrejme, existovali aj iné druhy zveri, okolo ktorej sa kočovníci pohybovali. Príkladom môžu byť soby v severnom Mongolsku a na východe Sibíri alebo jaky vo vysokých horách Tibetu, no keďže tieto zvieratá je takmer nemožné chovať inde ako v ich prirodzenom prostredí, nikdy sa nerozšírili medzi pastierov v globálnom meradle.

Od chovanej zveri sa odvíjal aj jedálniček kočovníkov, ktorý sa Európanom zdal pomerne málo pestrý. Cestovatelia opisujú len mäso, často surové, mlieko a syry. Samozrejme, záležalo od sezóny. Počas jari a leta, keď mal dobytok mladé, sa konzumovalo najmä mlieko a výrobky z neho, v zimnom období zas mäsové produkty. Podľa iných očitých svedkov však kočovníci do istej miery konzumovali aj plodiny ako proso či jačmeň a veľmi pravdepodobne aj pohánku, ktorá sa spomína v úvodnej básni. Obilniny pestovali buď v zimoviskách, kde od zasiatia počas skorej jari stihli niektoré druhy dozrieť pred presunom do letných táborov, alebo ich získavali od susedného usadlého obyvateľstva. V cestopise zo 14. storočia sa nám zachovali dokonca aj viaceré recepty, odpozorované v pričiernomorských stepiach.[7] Jedným z nich bola polievka z istej odrody prosa, kočovníci ho nazvali *dúgí* a polievku varili s akýmkoľvek mäsom, ktoré mali po ruke. Porciu si následne už každý podľa chuti doplnil kyslým mliekom alebo akýmsi tvarohom. Druhým pokrmom bolo jedlo nazvané *burkani*. Podľa opisu to boli akési neplnené pirôžky, ktoré sa po uvarení polievali opäť kyslou smotanou. Na chánovom dvore sa podávalo konské a iné mäso s rezancami varenými v mlieku. Nápojom jednoznačne dominovalo už spomínané kobylie mlieko, ktoré sa v jemne fermentovanej forme nazýva *kumys* alebo *airag*. Jeho zloženie je zo všetkých živočíšnych mliek najpodobnejšie tomu ľudskému. Ďalší fermentovaný nápoj,

6 Azda každý čitateľ si dokáže predstaviť karaván dvojhrbých tiav tiahnucich Hodvábnou cestou cez Strednú Áziu.

7 Zapísal ich marocký cestovateľ Ibn Battuta. H. Gibb (prekl.). *The travels of Ibn Battuta. Volume II.* Cambridge 1962.

no z prosa *dúgí,* bol na stepi známy ako *buza* a nápoj s rovnakým názvom si aj dnes môžete kúpiť na území, ktoré sa rozprestiera od balkánskych krajín cez Turecko až po Strednú Áziu.

Nomádska spoločnosť by nefungovala bez jasne rozdelených úloh a zodpovedností. V skratke sa dá povedať, že muži sa venovali vojne a ženy domácnosti, no vo viacerých prípadoch sa ich roly prelínali. Pri výchove sa spočiatku vôbec nebral zreteľ na pohlavie a ako chlapci, tak aj dievčatá museli byť rovnako schopní prežiť v drsnom prostredí a zastať akúkoľvek prácu. Obe pohlavia sa od prvých krokov učili aj jazdiť na koni, aj strieľať z luku. Každý člen spoločnosti musel vedieť zahnať, podojiť a inak obriadiť dobytok, opraviť si poškodené sedlo či zaplátať nohavice. Túto časť oblečenia nosili aj ženy, niekedy dokonca aj v prenesenom zmysle slova. Dnešní historici a etnológovia často hovoria o akejsi rodovej rovnosti, čo ale netreba brať optikou dnešnej spoločnosti. Je však pravda, že vo viacerých aspektoch mala žena v stepi oveľa silnejšie postavenie ako žena v usadlých spoločnostiach Európy aj Ázie. Jeden muž mohol mať viacero manželiek, z ktorých spravidla jedna bola najvýznamnejšia, no vždy bolo dôležité, aby sa o všetky dokázal náležite postarať. A to platilo aj po jeho smrti. V záujme zachovania rodových zväzkov aj čisto kvôli praktickej potrebe prežitia na stepi bolo bežné, ba dokonca žiaduce, aby sa za vdovy oženil brat či syn zosnulého. Samozrejme s výnimkou svojej matky. Logicky sa nie často stávalo, že sa z takýchto zväzkov, najmä ak šlo o výrazný vekový rozdiel, rodili ďalší potomkovia, no ovdovelá žena zostávala členkou rodiny a bolo o ňu postarané rovnako ako za života jej manžela.

Týmto pomerne rozsiahlym úvodom som sa snažil obsiahnuť základné aspekty každodenného života kočovníkov, aby si čitateľ dokázal urobiť predstavu, čo ich definovalo. Vrhnime sa teraz už na konkrétnych protagonistov nášho rozprávania a začnime s tým možno pre nás menej známym etnikom, a to s Kumánmi.